

Цицерон и античната реторика

Донякъде е пресилено да наричаме трактати включените в този том съчинения на Цицерон и да ги свързваме с обща категория с Аристотеловата "Реторика" и Квинтилиановото "Обучение". Трактат в тесния смисъл на думата е само "Реторика". Тя е изложена неутрално научно, адресирана е до всеки интересуваш се и подхожда към предмета аналитично. Книгата на Квинтилиан има само привидно формата на лично послание, иначе е трактат, който, следвайки определен план, включва ед-ва ли не всички въпроси, отнасящи се до темата. Писаните през 55 г. пр. н. л. "За оратора" и "Брут" на Цицерон са преразкази на вероятно фиктивни разговори между действителни дейци на римското красноречие. Създаденият през 46 г. пр. н. л. "Оратор" е послание и стои по-близо до формата на научния трактат монолог. И все пак и във втория случай, да не говорим за първия на заетия от Платон диалог, не става дума за чиста условност на хвърлена върху трактатното съдържание "художествена" дреха, която придава убедителност на сухите факти на теорията. По този литературен начин на излагане Цицерон предлага на тогавашната читателска публика възгледи, които не са факт, а проблем. За нас обаче казаното от големия римски оратор звучи монологично, разглеждат се въпроси, които имат сякаш точен отговор. Затова, останала без функция, художествената форма в случая е само обвивка на едно по същество трактатно изложение, на съдържание, което изглежда готово и отдавна прието от всички.

Какви въпроси се разглеждат в подобни реторически трак-

тати? Преди всичко става дума за предмета на реториката. Бидейки диалектичен, той води до естествени разноречия и спорове. Най-напред се спори дали реториката е обикновена способност или наука. (Наместо наука се говори и за изкуство — за античността двете дейности са почти синонимни.) Така например, макар че пише трактат, Аристотел смята, че реториката е само способност, докато за Цицерон тя е "изкуство", добре обособена област от знания. Спорът продължава в насоката, усещана в "За оратора". Ако реториката е област от знанието, въпросът е дали тя е равнопоставена на други подобни области, или е широко знание, включващо много науки и съперническо в това отношение на философията.

По-нататък античните теоретици се питат с какво се занимава реториката. Отговорите се разполагат по следния начин. От една страна, се твърди, че неин предмет е "доброто говорене" — става дума за устното монологично слово пред голяма компактна група слушатели. (С диалогичното "дискретно" слово се занимава свързаната с философията диалектика.) Но и поезията е устно слово, което в по-ранното антично време се изпълнява пред компактен слушателски колектив. Реториката се занимава с прозаичното слово. И все пак както поетиката разглежда поезията изобщо — и устната, и писаната, така и реториката има предвид всяко прозаично слово, разбира се, и писаното. В една от проявите си тя става поетика на прозата.

Доколкото първоначално предлага правила за добрия устен монолог пред аудитория от слушатели, реториката се колебае дали да обхване всички видове монолози, или да се заеме с един по-основен. Според Хермагорас (III в. пр. н. л.) тя е умение да се пледира само по обществени въпроси, докато Аристотел смята за неин предмет постигането на възможното убедително положение във всички случаи на публично говорене. Вследствие на това сърцевинна за реторическата теория на философа се оказва областта на аргументацията и по-специално учението за т. нар. ентимема, реторическото доказателство. Същата линия следват стоиците, които правят от реториката един вид субективна логика.

Особено спорен е въпросът, дали тя е само техника на говоренето, разбираана било формално като стилистика, било по-съдържателно като особена логика, или трябва да се занимава и с нещата, за които се говори. Подобно широко определение на предмета на реториката откриваме у Квинтилиан — "нейна материя са всички въпроси, за които говори ораторът". В тази насока на мислене публичното говорене се превръща в синоним

на обществената дейност, а реториката се издига до своеобразна обща социална наука. Правото, педагогиката и социалната психология стават естествени нейни подразделения и те наистина се откриват в "Обучението" на Квинтилиан. Както усещаме в "За оратора", колебаенето между прекалено широкото и по-тясното определяне на предмета създава трудности и на Цицерон. Мъчно е да се изрази в словесна форма положението, че бидейки юрист и държавник, ораторът не се слива с тези две фигури.

В колебанията на античните теоретици при определянето на предмета на реториката се повдига и скритият въпрос, дали специфичната материя в случая е самото слово като краен продукт на ораторската дейност, или то е само нейно средство в целостта на един комуникативен процес, чийто истински резултат трябва да се търси отвъд ораторското слово във въздействието, оказвано върху слушателите, и дори още по-далече — в довеждането им до нова нагласа и произтичащите от нея действия. Но така или иначе в скрития спор кой е резултатът на ораторската дейност — словото или ефектът от него, възможният най-широк предмет на реториката се оказва устното общуване между оратора и неговата аудитория или, ако се изразим със съвременни термини, устната комуникация, която непременно предполага отправяне и приемане на някакво съобщение. Античната реторика не успява да осъзнае по експлицитен начин този предмет. Но ако той изцяло липсва в уводните определения за предмета на реториката, не можем да кажем същото за самата систематика на античните теоретически съчинения по въпроса.

Широкият комуникативен аспект на предмета е съвсем ясно застъпен в самия план на античните реторически трактати. По-открито или по-скрито те се занимават с три обекта — отправящите съобщението оратор, съобщението на речта и приемащата го аудитория. Комуникативното разбиране организира и всички останали класификации, с които борави древната реторика. Примерно дележът на красноречието на съвещателно (политическо), съдебно и тържествено е в основата си опит за типология на публичните дейности в прагматичен план. Не друго, а отново прагматиката определя трите цели на ораторското действие — според Цицерон ораторът осведомява и убеждава слушателите, доставя удоволствие и вълнува. Или бихме могли да се изразим така на съвременен език: оформената естетически и въздействаща информация на ораторското слово трябва да доведе слушателите до някакво действие. Гледната точ-

ка на прагматиката организира и реторическите изисквания за трите източника на красноречието — дарба (природа), теория (наука, изкуство), практика (опитност). Реториката се занимава с оформянето както на слушателя, така и на оратора. Или, общо казано, тя се интересува от комуникантите от началния до крайния етап на ораторското общуване.

Естествено то предполага средства. Речта е основното средство на публичното общуване. Затова реторическите трактати се занимават особено внимателно с нея. Това може да се прави в парадигматичен план, да се фиксират идеалните качества на ораторското слово (ясност, съответност, украсеност), особеностите на стила му или системата от аргументи, с които работи ораторът. Могат да се вършат синтагматични наблюдения, да се предписват частите на ораторското слово и на неговите видове или по-специално да се обсъжда редът, в който е редно да следват аргументите в доказателствената част.

Но силата на античната реторическа теория не е във формализма на парадигматичните и синтагматичните предписания, нито в интереса към речта като творба и структура, въпреки че характерът на обикновените учебници по реторика е именно такъв. В съчиненията на Аристотел, Цицерон и Квинтилиан реторическата творба се разглежда по-скоро в плана на създаването и структурирането. Оттук и задължителната за античните реторици схема на петте етапа, през които преминава оформянето на устната реч — 1) т. нар. откриване, подбор на материала (тук влиза теорията на реторическото доказателство); 2) разположението на материала; 3) езиковото оформяне (тук спада учението за фигурите на речта); 4) запомнянето (т. нар. мнемоника) и 5) произнасянето. Чувстващото се в тази класификация разбиране на речта като структуриране изразява нейната своеобразна свързаност с процедурата на устното общуване на оратора с аудиторията на слушащите. Ораторското слово сякаш не съществува преди акта на своето произнасяне и възприемане.

Силата на античната реторика е в тази прагматика на ставащата реч, на проследяването ѝ в хода на едно структуриране, надхвърлящо границите на самата реч. Липсата на възможност за социологически наблюдения и за теоретизиране върху поведението на различни аудитории, за свързване на определени речеви типове с разни видове публична дейност не е позволило на античните мислители да развият научно въпросите на прагматически аспект на ораторското общуване. Впрочем не е нужно да очакваме от тях това, което създава трудности и на съвременната теория. В границите на античността прагматиката се

осъзнава най-вече във формата на повик за придържане към практиката. Класически пример за това дават реторическите предписания на Цицерон в "Ораторът" и "За оратора" — говорещият трябва да се съобразява с аудиторията; не бива да има твърда норма за реч; сам по себе си, било богат, било сух, езиковият израз не може да бъде критерий за красотата на словото; стилът трябва да бъде разнообразен и както всичко друго в речта зависим от предмета на обсъждането и характера на публиката; красотата на словото е нещо вътрешно, принадлежащо му, хармония, а и норма, но тя е и нещо външно — ефект, начин на отнасяне.

Колкото по-открито прагматични са изискванията към ораторското слово, толкова по-нетеоретичен става начинът, по който се изказва античният реторик. Може би поради това Цицерон не следва известната трактатна форма в своите реторически съчинения и не желае те да изглеждат теоретически. Теорията върви ръка за ръка със сигурните класификации, с виждането на ораторската реч в парадигматичен и синтагматичен план или най-много като акт на структуриране с ясно отделими етапи. Прояви ли се интерес към прагматическата обусловеност на словото, трактатното теоретизиране отстъпва на по-ефективната форма на диалога и реторичното послание. Точно такъв е случаят с трите реторически съчинения на Цицерон, но не съм сигурен дали същият механизъм не действа и днес.

За да разберем мястото на Цицерон в античната реторика и неговото справедливо самочувствие не само на оратор, но и на реторик, трябва да отговорим на по-общия въпрос, на какво се дължат привилегиите на реториката в системата на античната култура. Защото тя не е просто техника на устното изказване и дори теория на публичната дейност, а традиционна линия на цялата древна култура, преминала и в средновековието, и в новото време. Тази линия е силна и характерна дотам, че не е много преувеличение бихме нарекли древното гръко-римско време реторическо.

Ако реториката е теория на публичното слово и оттук на публичното действие, което в по-ранния античен свят е неразривно свързано и даже идентично с устните прения в народни събрания, съвети и съдилища, лесно е да се отговори на поставения въпрос, като се каже, че именно разпространеността на ораторството и изобщо на устната публичност в античността е основната причина реториката да се превърне в привилегировано интелектуално занимание, в един вид висш, а и училищен предмет и най-после в цяла система на образование. Реторика-

та ни се струва следствие от устния публичен характер на античното културно общуване. Но тя е далеч от буквалната устност, свързана е с писане и четене, с нормиране на всекидневното слово и формализъм. Макар и наложена като дисциплина от естествената публичност, не се ограничава само върху нейното слово и има по-дълъг живот като поетика на писаната проза. И все пак защо дори и в тази изцяло писмена форма античната реторика продължава да бъде агент на устната публичност?

При своята поява през V в. пр. н. л. реторическата теория поема важната задача да "възвиси" съдебните, политически и тържествени монолози, произнасяни от трибуни пред различни аудитории, или по-точно да подкрепи тяхната естествена тенденция към условност. Отначало със заемане на изказни форми от поезията, после с предписване в специални учебници на правила за нормиране на словесния израз прозата на тези монолози постепенно се разграничава от всекидневната реч. Тя става по особен начин висока, получава нужните качества, за да бъде възприемана като послание от компактни човешки колективи. Нейната реторизираност става белег за публичната ѝ комуникативност, за това, че като средство на ораторската дейност тази проза служи за постигане на общностни цели и е адресирана към човешки общности. На тази основа съдебното и тържественото слово определено се различават — първото е по-прозаично, по-приблизено до всекидневните проблеми и стил. И все пак, доколкото остава адресирано към компактни човешки множества, то също трябва да звучи условно и невсекидневно.

От друга страна, макар че имитира първоначално поезията, особено в жанра на тържествената реч, с помощта на реториката устната ораторска проза се отграничава и от нея, от това също публично слово, чиято отдавна наложила се условност изразява устния, но прекалено висок характер на традиционно общуване по време на празник. Така че античната реторика се оформя като необходим източник на средства за отделянето на устната монологична проза както от всекидневната реч, така и от устното поетическо слово. Тя помага за налагането на един вид реч, ораторската, чиято проблематика е по-висока от всекидневната улична и частна и по-ниска от тази, която занимава поезията.

Както се разбира, реторичността не е израз на самото устно общуване, а по-скоро на нуждата от йерархизиране на словото и обособяване на един вид по-пригодна за устно публич-

но действие проза. Външно гледано, реторичността се проявява в условни, вторични езикови форми, които ограничават хаоса и свободата на всекидневната реч — фигури, клаузули и разнообразни прозаични ритми. Традиционализирана чрез властта на реториката и в античната писана проза, тази условност става сложен знак за бившата устност на общуването в античната среда, но и за неговата традиционност, за отдавна зададените принципи на общуването. Да се пише реторично, с "повече форма" означава пишещият да се обвързва с готови твърдения, да няма големи права да говори от себе си. Изглежда, това е механизъмът на античния реторически формализъм.

Реториката служи на йерархичната структура на културата не само като обособява една област от прозаичното слово предимно с външни стилистически различители. Тя лека-полека започва да се занимава и със специфичното съдържание на това слово, с особената действителност, засягана от него. Вече подчертахме, че реторическата проза дава възможност да се визира един свят, по-нисък и по-актуален от онзи, който е достъпен за традиционните форми на древната поезия, но, от друга страна, по-висок от този, който се улавя от всекидневното слово. Отдалечени от античността, за нас изглежда лесно да обобщим и да кажем, че става дума не за друго, а за обществената действителност. Съвсем рано, на границата на V и IV в. пр. н. л., първите реторици, софистите, определят т. нар. "вероятно" за специфична област на реторическото действие. Аристотел продължава това твърдение в тезата, че реторическото слово третира не истината, а хорското мнение, или субективната истина, както казват по-късно философите стоици. Т. е. античната теория отрежда като специфична област на реторическото слово по-скоро общественото мнение, отколкото обществото и неговите проблеми.

Но както и да е, още отрано античната реторика се обвързва с един обществен поглед към света. Тъкмо това става причина срещу нея да се опълчи философията, традиционната защитница на извънобществения метафизичен поглед към света. Така че, едва определила специфичната област за действие на своето слово, реториката си спечелва опасен враг в лицето на другия основен претендент за власт над идеята за действителност в античността, а отгук и за образование — философията. В началото на IV в. пр. н. л. тя воюва не толкова за погледа си към света, колкото за свое слово или отново за една проза, която да бъде по-точна и по-ефикасна като израз от традиционно поетическо слово, използвано до този момент от философията. Откритите форми са две — диалогът и трактатът. Но не-

зависимо дали става дума за диалозите на Платон, или за трактатите на Аристотел, в тях не откриваме условност и публична устност. Подчертано нереторична, философската проза е привързана не към публични, а към приватни места за общуване, дори към формата на самотното четене на отделния човек. Така че е ясно защо философите смятат реторическото слово за фалшиво и вредно.

Спорът засяга и възгледа за специфичното съдържание на словото. Според Платон истинското знание, значи философията, може да се занимава само с истината, мнението е нещо лъжовно и не бива да има наука за него. И Платон, и други философи, които поддържат този краен тезис, отричат заедно с реториката възможността за специфичен общностен поглед към света. За философите обективната истина е постижима не от друг, а от знаещия индивид. Не съществува друга гледна точка, особено относителната истина на определена група от хора или на цялата обществена среда. Позициите се разделят и по следния скрит аргумент: според философите човекът е свързан направо със света, според реториците тази връзка е опосредствувана от друга, от зависимостта от общност и обществена среда.

В IV в. пр. н. л. този спор води до две различни форми на интелектуално образование — философското във висшата школа на Платон и противопоставящото му се реторическо в школата на Исократ. Реторът не само обвинява в празност философските занимания, в това, че откъсват младия човек от въпросите на общественото съществуване, той се опитва да "анексира" понятието философия и да го свърже с реторическата култура, получавана в неговата школа. Опитът е неуспешен. Поуспешно е обратното анексиране, довело до поглъщането на реториката от философията. Във втората половина на IV в. пр. н. л. Аристотел я включва в своята философска система, обосновавайки специфичния ѝ предмет — сферата на вероятното, на относителната истина, на това, което се приема от хората. От това време нататък реториката има двойно съществуване — като философска дисциплина и като училищен предмет с технически характер.

В шейсетте години на I в. пр. н. л. Марк Тулий Цицерон чувства нужда да срещне тези две дисциплини и да се произнесе по стария спор между реториката и философията, който между другото конкретизира основното противоречие на античната култура, колебанието между обществения и извънобществения поглед към света. Също като Аристотел Цицерон е за съдружието на двете системи на мироглед и слово, но не в името на

философията, а на реториката. Добре образован философски, той твърди, че се е изградил "като оратор не в тесните работилници на реторите, а във волните простори" на Платоновата академия (Ораторът I, 13). Покрай много други области ораторът трябва да е особено вещ във философското знание. Цицерон се аргументира защо именно Платоновото учение е добрият водач в ораторското изкуство. Ораторът се нуждае от Платоновата систематика на родове и видове, както и от усет за най-общите идеални положения, без които ораторското слово би останало ниско и несъдържателно. Добавя се и диалектиката, укрепваща логическата и диспутната способност на публичния говорител. Тъй че философията на Платон възпитава не само умение да се дефинира и спори, а и чувство за вечното, божественото и идеалното, без което ораторът е като куц. Философията набавя необходимия извънобществен хоризонт. Това не означава, че общественият не съществува, както смятат философите. Напротив — за да има успех, ораторът трябва да познава начина на мислене на своята аудитория, да владее ред знания, отнасящи се до общественото съществуване, да е образован по история. Но както е различно от важната за него философия, красноречието не е идентично и на многото конкретни знания, към които има отношение. То е особена широка система, чийто предмет е областта на мнението, а не на достоверното знание (За оратора III, 30). На свой ред и самият оратор не бива да се смята за специалист в определена наука. Той е практик и точно обществен деец.

Практиката е най-честият аргумент в реторическите разсъждения на Цицерон. Оттук и нецененето на ораторската техника, на чистите норми и специализираната наука. Следват се наклонностите на римския дух, който отхвърля гръцката изтънченост. Цицерон латинизира уважаваната от него елинска култура. Както в реалната му фигура не могат да се разграничат ораторът и политическият деятел, тъй и в реторическите си съчинения, като говори за идеалния оратор и принципите на красноречието, съвсем по римски той чертае образа на добрия общественик, с който би искал да се слее.

При този ъгъл на зрение освен че не разбира специализираното реторско образование в тогавашния Рим, Цицерон остава чужд и на чистата нормираност в подредбата или стилистиката на ораторското слово. Той развива в речите си свой собствен стил под влияние на т. нар. азианизъм — богат, приближен до говоримото слово, с по-дълги и сложни периоди, не поддържа линията на сухото и прекалено нормирано слово на атицизма. Така не само в политиката, но и стилистично той се про-

тивопоставя на популара атицист Юлий Цезар, защитник на здравомислещата естетика на краткостта, прозрачността на израза и факта. Цицерон е привързан към практиката по друг начин — търси ефекта, въздействието, възлението на аудиторията, но и красотата на словото само по себе си. Съобразено с предмета и слушателя, това вътрешно разнообразно и променимо слово има амбицията да служи и изразява, но не без да оставя внушението, че е живо.

На основата на това разбиране за практиката Цицерон развива своята особена, станала постепенно традиционна естетика. Той формулира на няколко места основния си тезис — вътрешното разнообразие на словото се налага от външното на нещата, за които става дума. Обилието на думите следва от обилието на фактите. Така че то не е форма и естетически термин, а израз на реалността. На свой ред не може да има словесна украса, която да не почива върху предварително родени и изразени мисли или да се определя от външни на самото слово цели. Речта е в крайна сметка единство на форма и съдържание, реторическата теория не бива да разделя тези две страни (За оратора III, 19). Няма как да не употребим двата могъщи термина, когато представяме днес естетическото верую на Цицерон. Но трябва да имаме предвид, че в оригиналния текст не става дума за форма и съдържание, а за "дела" и "думи" (срв. За оратора III, 125). Или ако се изразим на езика на Цицерон, фактите, нещата и идеите, за които се говори в една реч, не са външни на нейната материя и различни от думите, служещи за тяхното изразяване.

При тази тенденция да не се допуска разрыв между форма и съдържание, между обществена практика и умозрение, между философско и реторическо образование е разбираемо защо ораторското и реторическото творчество на Цицерон остават един от стабилните синоними на римската и античната култура, а и изобщо на културността. След колебанието дали да се представи като теория на общественото поведение и общуване и като скрита естетика теоретическото слово на римския оратор развива и една по-открита теория на културата. Това не се случва за пръв път в античността. Като следствие от по-сложното разбиране на своето и чуждото въпросът за характера на човешката култура се повдига няколко века по-рано в тържествените речи на Изократ. В своята реторическа и философска дейност Цицерон също достига до подобна проблематика, тъй като е принуден да сравнява ценностите на своята римска и на чуждата, но авторитетна и все по-проникваща в Рим елинска култура. Привързаността му към практиката на форумата и рим-

ското политическо достойнство влиза в противоречие с по гръцки упражненото философско универсално виждане, за да намери успокоение в междинната инстанция на идеята за култура. Всъщност от Цицерон тръгва европейската представа за цивилизованост и хуманност, станала наш рефлекс дотам, щото е трудно да усетим оригиналността ѝ в съчиненията на оратора.

Може би компромисът е подходящ ъгъл на зрение, от който бихме осветили най-пълно цялостната дейност на Цицерон. Компромисът между практиката и теорията, между кабинетния и живия поглед към общественото съществуване дава особения вид на неговите реторически произведения — толкова научно компетентни, колкото и вече отнесени към средата на своето прилагане. Изглежда, компромисът, или по-точно търсенето на изход от него довежда Цицерон до откриването на хоризонта на културата. Гледната точка на компромиса става опора и за разбирането на жизнения път на оратора, за който сме осведомени подробно от писмата му и други достоверни източници. От конническото съсловие, от т. нар. "нови хора", но поддържащ оптиматите и традиционната аристократическа република. Енергичен като консул и гъвкав политик, но не успял да се нагласи на силната страна и да улови тенденцията на бъдещето нито по време на първия, нито по време на втория триумвират, когато става жертва на Антоний (43 г. пр. н. л.). Жизнената му съдба напомня тази на неговия любимец Демостен. Не бива да тълкуваме поразително еднакъвия им трагичен край като просто съвпадение. Основното подобие е в това, че дължат силата на словото си на бранената от тях кауза на отиващата си демокрация, немислима без фигурата на оратора посредник в свободното публично общуване.

Така че какъвто и да е приносът на личния му талант, без напрежението да свързва ценностите на миналото и настоящето, на римската и единската култура и без да търси зоните на примирението, Цицерон едва ли би бил и голям оратор, и би се заел с проблемите на реториката. Защото в крайна степен реториката е проект за идеален ред толкова по-устойчив и нужен, колкото по-сложен и нестабилен е реалния свят, от който се бяга в нея.

Богдан Богданов